

DIN ISTORIA *DICTIONARULUI LIMBII ROMÂNE**

Academia Română a sărbătorit în anul 2010 finalizarea *Dicționarului limbii române*, numit și „tezaur”, cea mai importantă operă a sa, alături de *Gramatică și Ortografie*, realizată prin implicarea unor personalități lingvistice și a câtorva generații de cercetători, după 105 ani de muncă, desfășurată cu dăruire și pasiune, la un înalt nivel științific impus de complexitatea monumentalei lucrări.

Autorii de ieri și de astăzi, indiferent pe ce treaptă sau în ce moment al elaborării s-ar situa, deopotrivă redactori, revizori, coordonatori sau redactori responsabili, se contopesc într-un anonim acceptat de comentatori, dar și de ei înșiși, căci, cum spunea Lia Pușcariu Manoilescu, „e destul de greu să se stabilească paternitatea unui articol trecut prin atâtea mâini”¹. Șt. Pașca sublinia și el că autorii se simt „solidari și răspunzători cu toții în mod egal” față de lucrarea ce trebuie să păstreze, în continuare, valoarea științifică la care a ridicat-o Sextil Pușcariu și care a obținut „aprecierea învățaților de pretutindeni”². De asemenea, la ședința Academiei din 27 mai 1946, A. Procopovici afirma: „Toată grija noastră este să dăm un *Dicționar* care să întrecă nivelul dicționarelor similare din străinătate. Noi credem că am reușit [...]. Critica științifică din străinătate a relevat sistemul nou și diferit al *Dicționarului limbii române* și acest lucru este foarte important”³.

Tezaurul nostru lexical se datorează iluștrilor înaintași, „lamura lingvisticii și a filologiei românești”⁴, alături de care, lucrând împreună ori continuându-le activitatea, se află câteva zeci de persoane, cei ce, într-un fel sau altul, în diverse etape, au contribuit la desăvârșirea operei academice.

Într-o recenzie la primele volume din seria nouă, literele M și O, profesorul Romulus Todoran⁵ arăta că la acestea s-a lucrat, începând din 1940, la Muzeul Limbii Române și reproșa faptul că autorii, „nume ca: Șt. Pașca, A. Procopovici, Th. Naum, D. Macrea, Ipolit Tarnavski, Silvia Bălan, Aurel Vasiliu, N. Teaciuc-

---

* Comunicare prezentată, într-o primă formă, la „Zilele academice clujene. Ediție jubiliară”, 1–2 iunie 2010.

¹ AN–Cj, Fond MLR, XI/467, fila 4.

² *Ibidem*, XI/464, fila 2.

³ AAR–D, tomul LXXV, 1945–1946, București, 1947, p. 301.

⁴ Marius Sala, *Institutul de Lingvistică din București la 45 de ani*, în LR, XLIII, 1994, nr. 11–12, p. 496.

⁵ Publicată în CL, XV, 1970, nr. 1, p. 159–163.

Albu, Vica Procopovici ș.a.” – la care îi adăugăm și pe Th. Capidan, D. Evolceanu, I. A. Rădulescu-Pogoneanu, traducătorii H. Lolliot și, apoi, Yves Auger –, „nu sunt amintite nicăieri”, strădaniile lor „în parte se cunosc, în parte sunt necunoscute și date uitării”, deși contribuția este „nu neînsemnată”. Aceștia fac parte dintre cei care au conceput ceea ce numim astăzi *Manuscrisul vechi* sau *Baza DA*, utilizat în redactarea seriei noi a *Dicționarului*.

Numele tuturor colaboratorilor au fost, în sfârșit, menționate în ediția completă din 2011, care cuprinde, concentrate în 19 volume, cele două părți ale *Dicționarului* academic, DA și DLR⁶. Este o acțiune laudabilă, dar nu suficientă, căci, dacă aportul marilor muzeiști a fost consemnat în medalioane prezentate sau publicate mai ales cu ocazia unor momente aniversare ori de comemorare, încă nu s-a scris marea operă unitară, în care „istoria *Dicționarului* Academiei [...] să fie reconstituită în toate etapele ei, până în amănunte”⁷. S-ar reliefa și aportul „celor mai puțin celebri” – cum se exprima Magdalena Vulpe într-o scrisoare ce ne era adresată –, dar mai ales s-ar corecta afirmații eronate, cum sunt: „la sfârșitul celui de al Doilea Război Mondial, munca la acest dicționar înceta definitiv”⁸, și alta reiterată mereu, că în perioada 1949–1952, *Dicționarul* se va relua de către „un colectiv relativ numeros, condus de academicianul Iorgu Iordan și concentrat la Institutul de Lingvistică din București”, care „a efectuat revizia părții tipărite de Pușcariu, precum și o primă redactare a porțiunilor încă neelaborate din lucrare”⁹.

În realitate, „n-a fost o întrerupere, ci numai o încetinire a activității noastre”, cum preciza Iorgu Iordan¹⁰, iar în ce privește colectivele de lexicografi, acestea erau două: „unul e x i s t e n t la Institutul de Lingvistică din Cluj, lărgit apoi, și altul, c o n s t i t u i t cu acest scop, la Institutul de Lingvistică din București”¹¹.

Cercetarea arhivelor Academiei (= AAR–D) și, la Cluj, a Arhivelor Naționale, Fondul Muzeului Limbii Române (= AN–Cj, Fond MLR), a rapoartelor anuale din „Dacoromania” și a corespondenței dintre personalitățile vremii poate aduce lumina dorită.

Aș dori ca articolul de față să fie un prim pas într-o asemenea întreprindere, care trebuie să aibă, desigur, o mai mare amploare. Momentan, folosind informații din sursele amintite despre istoria *Dicționarului* în perioada 1940–1948, intenția mea este să arăt că la Cluj munca pentru îmbogățirea și fructificarea tezaurului lexical n-a încetat în nicio perioadă în care lucrarea era inclusă între proiectele în derulare ale Academiei.

⁶ Ediția se datorează susținerii financiare a Băncii Naționale a României, sprijinului domnului guvernator Mugur Isărescu, în special, și a fost lansată la adunarea festivă dedicată celei de a 145-a aniversări a Academiei Române, din 4 aprilie 2011.

⁷ R. Todoran, *lucr. cit.*, p. 163; vezi și Marius Sala, *lucr. cit.*, p. 496.

⁸ M. Seche, *Schiță de istorie a lexicografiei române*, II. *De la 1880 până astăzi*, București, 1969, p. 45.

⁹ *Ibidem*, p. 72.

¹⁰ Iorgu Iordan, *Dicționarul limbii române*, în LR, XIII, 1964, nr. 4, p. 301.

¹¹ R. Todoran, *lucr. cit.*, p. 163.

Munca la această „mare lucrare națională” – cum a caracterizat-o D. Gusti¹² – se afla „într-un impas”, provocat atât de evenimente istorice naționale, cât și de evenimente petrecute în cercul restrâns al filologilor.

Să rememorăm câteva dintre acele piedici care n-au oprit, dar au încetinit împlinirile posibile în domeniul lexicografiei academice:

– cele două războaie mondiale, mutarea Muzeului Limbii Române la Sibiu, în 1940, după Dictatul de la Viena, și revenirea la Cluj în 1945, ceea ce a provocat dezordinea manuscriselor și a cutiilor de fișe;

– încetarea activității la Tipografia ziarului „Universul” (1941–1942), unde *Dicționarul* se tipărea gratuit; manuscrisele se aflau în diferite faze de prelucrare tipografică;

– misiunea în străinătate a lui S. Pușcariu, care, din 1941, se afla în Germania, unde a organizat și a condus Institutul Român, și apoi retragerea sa în noiembrie 1943 de la conducerea *Dicționarului*, fiind înlocuit de A. Procopovici, iar după moartea acestuia, în iunie 1946, provizoriu, de Th. Capidan și, din 1 septembrie 1946, de Șt. Pașca;

– „lipsa de colaboratori specializați și statornici”¹³. O grea pierdere a însemnat încetarea din viață a doi distinși colaboratori, I. Rădulescu-Pogoneanu și Petre Grimm, care, alături de Th. Naum, făceau „revizia redacției, a definițiilor și în special a neologismelor”¹⁴.

Se impunea reorganizarea urgentă a lucrărilor la Cluj. Programe de lucru, propuneri au fost câteva, dar adevărata rezolvare a situației o va realiza Th. Capidan, după documentarea făcută aici în timpul vizitei de zece zile, începând din 22 iulie 1946, și „întotdeauna ajutat pe cale de corespondență de maestrul de la Bran”¹⁵, după propria-i mărturisire.

La ședința Academiei din 28 februarie 1947, Th. Capidan a prezentat un *Referat privitor la mersul lucrărilor Dicționarului, începând de la 1 septembrie 1946 până astăzi*¹⁶. Acesta cuprinde:

– explicații privind proiectul Pușcariu al *Dicționarului* – trei tomuri, fiecare cu mai multe litere (**I.** A, B, C + D, E; **II.** F, G, H, I, Î, J, K, L + M, N, O, P; **III.** Q, R, S, Ș, T, Ț, U, V, Y, Z);

– situația materialului – manuscrise, cu precizarea autorilor, cutii de fișe –, motivarea de ce D și E nu erau finalizate;

– noua organizare a personalului, remunerarea. Gh. Ionescu-Șișești, la ședința Academiei din 25 mai 1945, spunea: „această muncă trebuie răsplătită foarte bine, în orice caz mai bine decât orice altă muncă redacțională. Dacă Academia nu are fondurile necesare, să le ceară de la Guvern”¹⁷, iar Th. Capidan sublinia că Academia

¹² În AAR–D, tomul LXIV, 1943–1945, București, 1946, p. 428.

¹³ D. Caracostea, în AAR–D, tomul LXV, p. 295.

¹⁴ Th. Capidan, în AAR–D, tomul LXIV, p. 395.

¹⁵ *Ibidem*, tomul LXVI, p. 163.

¹⁶ *Ibidem*, p. 157–165.

¹⁷ AAR–D, tomul LXIV, p. 427.

„trebuie să se gândească la o îmbunătățire a retribuției unor colaboratori care, prin natura lucrului, sunt preocupați de *Dicționar*, chiar atunci când au terminat cele patru ore de lucru obligatorii. Într-adevăr, sunt anumite probleme din viața unui cuvânt, cum ar fi bunăoară originea lui sau devierea lui semantică de la sensul original, care nu se pot explica atunci când lucrezi la redactarea lui, abia după câteva zile sau săptămâni de la aceasta”¹⁸;

– măsurile luate pentru „o mai grabnică terminare a *Dicționarului*”¹⁹ – mărirea normei la 8 cutii de fișe de la 5, prescurtări de citate, ceea ce determină economii prin micșorarea numărului colilor de tipar, dar mai puțină economie de timp, căci fișele tot trebuie studiate în totalitate.

La Cluj au fost create două echipe de revizori. Prima, compusă din Th. Capidan și Șt. Pașca, se va ocupa de literele D și E, „hiatusul” dintre tomul I și II, cu un număr de 56 de manuscrise redactate (E parțial), dar nefinalizate pentru tipar; o parte fusese revizuită de S. Pușcariu, alta urma să fie completată și revizuită de către cei doi membri amintiți, până la 1 ianuarie 1948, ceea ce s-a și făcut, așa că, la 1 februarie 1948, D și E erau pregătite pentru tipărire²⁰.

Cel mai mult timp a fost acordat cuvântului *de*, lucrat întâi de C. Lacea, într-o variantă prea extinsă, revizuit apoi de I. Rădulescu-Pogoneanu, care a făcut observații privind definițiile, refăcut de A. Procopovici și, după reorganizare, urmând să-l definitiveze Th. Capidan și Șt. Pop, în timp de o lună, căci „întregul articol reprezintă, atât prin mărimea, cât prin însemnătatea lui, un studiu de doctorat”²¹.

A doua echipă, formată din vechii colaboratori C. Lacea și Lia Manoilescu, urma să revizuiască și să întregască pentru tipar manuscrisul primei redactări a literelor M, N, O, P, până când prima echipă își termina obligația și i se alătura, ca împreună să poată da gata pentru tipar tot materialul în doi ani și ceva.

Cu toate că la Cluj se aflau „colaboratori vechi și bine formați”²², începând încă din 1945 se făcea, repetat, propunerea de creare și la București a echipei de lucru, ceea ce susținea „cu multă tărie” și Capidan, convins că numai astfel se obține „desăvârșirea unei opere care, pentru noi, românii, constituie o adevărată mândrie națională”²³. Cel mai aprig luptător pentru transformarea Bucureștiului în centrul lexicografiei academice românești a fost D. Caracostea, invocând faptul că acolo se aflau „elementele de conducere”²⁴, Th. Capidan și Comisia Dicționarului; Capidan adaugă și faptul că tipărirea, cu corecturile cerute, s-a făcut întotdeauna la București.

¹⁸ Th. Capidan, în AAR–D, tomul LXVI, p. 163.

¹⁹ *Ibidem*, p. 160.

²⁰ Șt. P., *Raport*, în DR, XI, 1948, p. 373.

²¹ Th. Capidan, în AAR–D, tomul LXVI, p. 163.

²² *Ibidem*, p. 164.

²³ *Ibidem*, p. 165.

²⁴ AAR–D, tomul LXVI, p. 165.

Cei care s-au pronunțat pentru necesitatea creării unor echipe de lucru la București – una condusă de Th. Capidan, alta de Iorgu Iordan – au susținut și continuarea activității la Cluj, având cuvinte de apreciere pentru colaboratorii ardeleni.

În ședința Academiei din 27 mai 1946, Alex. Lapedatu arată că, și dacă *Dicționarul* se va continua cu două echipe la Cluj și cu alte două la București, aceasta nu înseamnă că, după terminarea literei P, cei de la Cluj nu vor mai lucra. „Acolo există foarte mult material strâns, [...] echipele fiind alcătuite din colaboratori încercați”²⁵.

Silviu Dragomir remarcă, în 19 mai 1947, faptul că Th. Capidan, spre deosebire de D. Caracostea, „vede în lucrarea de la Cluj promovarea *Dicționarului* și, în consecință, stăruie să se lase pe loc acea echipă, pentru a continua o tradiție de cultură și știință în Transilvania”²⁶.

La rândul său, I. Lupaș invocă, în 19 mai 1947, un alt motiv pentru păstrarea echipei clujene: „Din marea acțiune concentrată în jurul personalității lui Pușcariu s-a născut și *Muzeul Limbii Române*, cu rostul de a strânge în jurul acestei instituțiuni toți filologii români la o lucrare comună. Am slăbi această instituțiune dacă am ridica de lângă ea *Dicționarul*, spre a-l aduce la București”²⁷.

În favoarea păstrării sediului *Dicționarului* la Muzeul Limbii Române a pledat și S. Pușcariu, într-o scrisoare din 1943, prin care își anunța retragerea de la conducerea lucrării, motivându-și propunerea prin condițiile de aici: „lexicografi experimentați și conștiincioși; spirit de colaborare; material lingvistic bogat; o bibliotecă specială”²⁸.

Anul 1948 găsește la Cluj o echipă condusă de Șt. Pașca, despre care Iorgu Iordan²⁹, venit într-o vizită de Paști, spunea că „muncește cu pricepere și râvnă”, că în ea „se poate pune toată nădejdea, [...] prezentând coeziune și seriozitate”, că „rămâne încă mai departe la baza lucrării de redactare a *Dicționarului*”. Stăruie pentru formarea celei de a doua echipe competente, prin revenirea la *Dicționar* a trei specialiști, vechi colaboratori: D. Macrea, R. Todoran, I. Pătruț, care acceptaseră propunerea.

La București însă nu se formase încă echipa pe care, spunea Iorgu Iordan, să se poată „pune mare temeii”. Tot Iorgu Iordan a recomandat trei persoane bine pregătite: Șandru, care însă era bolnav, Istrati de la Iași, care avea nevoie de locuință, Cazacu, „bun elev al lui Al. Rosetti”, și pe Lia Manoilescu, „cea mai bună colaboratoare a *Dicționarului*”, aflată la Bran, dar dorind să se mute la București, și aprecia că ea este persoana prin care „situația echipei din Capitală s-ar îmbunătăți considerabil”.

Despre activitatea din anii următori stabilirii în Capitală a Liei Pușcariu Manoilescu, „o lexicografă de neuitat”, care, alături de Th. Capidan, „transmițând

²⁵ AAR–D, tomul LXV, p. 300.

²⁶ *Ibidem*, LXVI, p. 251.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Elisabeta Faiciuc, *Sextil Pușcariu (1877–1948). Biobibliografie*, Cluj-Napoca, 2000, p. LXXXIII.

²⁹ AAR–D, tomul XLVII, p. 366.

experiența școlii clujene”, „a ctitorit lexicografia bucureșteană”, s-a exprimat cu multă căldură o altă lingvistă de neuitat, Mioara Avram³⁰.

Colectivele de lexicografi de la institutele de lingvistică din Cluj și București, lărgite prin colaboratori externi, au revizuit și au completat, în perioada 1949–1952, vechile manuscrise nepublicate, pregătind astfel reluarea în 1959, după o întrerupere de șapte ani, a muncii la *Dicționarul tezaur*, lucrarea „foarte întinsă și poate că nemărginită”, „un monument nepieritor”, „opera Academiei”, care, în zilele noastre, „va fi încoronată de o izbândă fericită”³¹.

MOMENTS FROM THE HISTORY OF *DICȚIONARUL LIMBII ROMÂNE* (ROMANIAN LANGUAGE DICTIONARY)

(Abstract)

We retraced, based on the archive data and on some letters exchange funds, some significant moments from the laboratory of the elaboration of *Dicționarul limbii române* (Romanian Language Dictionary), reference work of the Romanian Academy, recently finished in a prime phase. We highlighted the almost anonymous work of an entire succession of editors and also the fact that in Cluj, during 1940-1948 period, the operations for the enrichment and valorization of the lexical thesaurus never stopped in any of the phases when the work was included among the going on projects of the Romanian Academy.

Cuvinte-cheie: *Dicționarul limbii române*, DLR, DA, Sextil Pușcariu, lexicografie română, Academie Română

Keywords: The Dictionary of the Romanian Language, DLR, DA, Sextil Pușcariu, romanian lexicography, Romanian Academy

*Institutul de Lingvistică și Istorie Literară
„Sextil Pușcariu”
Cluj-Napoca, str. E. Racoviță, 21
elena.comsulea@gmail.com*

³⁰ Mioara Avram, *O lexicografă de neuitat: Lia Pușcariu Manoilescu (1907–1965)*, în DR, III-IV, 1998–1999, p. 190–200.

³¹ *Cuvântări privitoare la Dicționarul limbii române rostite în Academie de Majestatea Sa Regele*, în *Dicționarul limbii române*, tomul I, partea I, A–B, București, 1913, p. IV.